

тишина і спокій у душі моїй (Сосюра). Другий означатиме або „відповідно до певних вимог, настанов” [13,274], наприклад, *Працювати в душі часу*, або „у настрої (поганому чи доброму)” [13, 274], наприклад, *Він був сьогодні не в душі*.

Дух має запах. *Дух запах, щоб і дух не пах (не смердів) Давно уже вона хотіла, Його щоб душка полетіла К чортам, і щоб і дух не пах* (Котляревський). Душа, згідно світогляду українців, не має запаху, тому і не використовуються в мові вислів *душа запах*.

Дух не є органом почуттів, дух не може тривожитися і радіти, а він є моральною силою людини, тому можна падати духом, а не душею.

Дух не є осердям внутрішнього життя людини, він не ототожнюється з особистістю людини – він менш індивідуальний [5, 20], але він пов’язує людину з вищим духовним началом, з потойбічним світом. Напр.: *дух вискочив*. Дух уявляється як частка єдиного начала, єдиною субстанцією всередині кожної людини, Тому може бути *Тривога огортала душу*, але не може *Тривога огортала дух*.

Можна стверджувати, що на поняття ‘душа’ й ‘дух’ значний вплив має релігійний світогляд українців, і саме в релігійній наповненості цих понять і виявляється їхня схожість, а в мовних конструкціях, на яких не відбивається цей релігійний світогляд, ці обидва слова-поняття, які утворюють концепти ‘душа’ і ‘дух’, не будуть мати нічого спільного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бульгіна Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 574 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
3. Войткович В.М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002 – 664 с.
4. Кондрашов В.А. Новейший философский словарь / В.А. Кондрашов, Д.А. Чекалов, В.Н. Копорулина; под общ. ред. А.П. Ярещенко. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 672 с. – (Словари).
5. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Отв. ред Н.Д. Арупонова, И.Б. Левонтина. – М.: Издательство «Индирик», 1999. – 424 с.
6. Новейший философский словарь / А.А. Грибанов (сост.); А.И. Мерцалова (ред.). – Минск, 1999. – 896 с.
7. Новый тлумачний словник української мови у 3-х томах. –К.: Аконтіг, 2007. – Т.1. – 926 с.
8. Религиоведение / Энциклопедический словарь. – М.: Академический Проспект, 2006. – 1256 с.
9. Словник синонімів української мови : У 2-х томах / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головачук та ін; НАН України Інститут мовознавства імені О.О. Потебні, Інститут української мови. Т.1.: А-Н.– К.: Наукова думка, 2006. – 1028 с.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
11. Урысон Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира. Аналогия в семантике / Рос. акад. наук. Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редкол); НАН України Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
13. Фразеологічний словник української мови у 2-х книгах.–К.: Наукова думка, 1993. – Книга 1. - 528 с.
14. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики эпистемология? // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – с. 74 – 117.
15. Чернейко Л.О. Гешпальтная структура абстрактного шимени // НДВШ. Физиологические науки. – 1995. - №4. – с. 75.

In this article the function peculiarities of soul and spirit concepts in Ukrainian lingual world picture are considered. The comparative analysis of spirit and soul conceptions as philosophical concepts are given.

Key words: concept, lingual world picture.

В. В. Денисюк

ФРАЗЕОЛОГІЧНА СИСТЕМА ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Фразеологічний фонд української мови формувався протягом багатьох століть. Однак дослідження української діакронної фразеології репрезентовано, порівняно з іншими розділами лінгвістики, ще незначною кількістю наукових розвідок (див. праці Л. І. Коломієць, Ф. Є. Ткача, Л. І. Батюк, А. І. Генсборського, М. М. Онишкевича, О. С. Юрченка, О. О. Суховій, І. В. Черевко, В. В. Денисюка). На важливості вивчення фразеології в історичному аспекті свого часу наголошував Л. А. Булаховський, який визначив такі її завдання: «добирати різний матеріал, здатний кинути світло на походження, семантико-побутові корені певних фразеологізмів і дати конкретне пояснення, коли, де та як той або інший вираз набув пізнішого свого, вже безпосередньо не зрозумілого, значення, що з ним обертається в мові як належний їй фразеологізм» [2, 68]. В. М. Мокієнко завдання діакронної фразеології вбачає в системному охопленні найрізноманітнішого матеріалу, врахуванні лінгвальних і екстралінгвальних фактів, залученні широких генетичних і типологічних паралелей [9, 2]. Перед дослідниками української історичної фразеології на часі головним є збирання та систематизація фразеологічних одиниць, засвідчених писемними пам'ятками різних століть, що дасть змогу укласти картотеку (емпірична база для подальших наукових розвідок) і дозволить створити історико-етимологічний словник фразеологізмів української мови (на зразок історико-етимологічного «Словаря русскої фразеології»).

У нашій статті проаналізуємо фразеологічну систему ділової документації Гетьманщини XVIII ст., яка, як стверджує В. Й. Горобець, «не досліджена в жанрово-стилістичному аспекті» [3, 23]. Як відомо, діловий стиль характеризується чіткістю, регламентованістю, точністю, строгістю у відборі лексичних одиниць та конкретики їх семантики, відтворюваністю ситуації (відповідно – й певних текстових елементів). Ділова фразеологія XIV – першої половини XVII ст. була об'єктом лінгвістичних зацікавлень Л. І. Коломієць [5; 6]. Аналіз писемних текстів дозволив дослідниці зробити висновок, що визначальною рисою ділового стилю є «відсутність образно-експресивної фразеології, деяка насиченість термінологічними словосполученнями, які використовуються часто не тільки як спеціальні терміни, але і як загальнолітературні вирази. Імовірно, що вони входили в лексико-фразеологічний фонд старої української мови,

будучи її невід'ємним елементом, оскільки вживались у пам'ятках різних жанрів і стилів» [7, 52]. Коментуючи думку Л. І. Коломієць, відзначимо, що мовознавець про діловий стиль пише не як про замкнуту лексико-фразеологічну систему, а як таку, що може включати міжстильові (чи міжжанрові) фразеологічні одиниці. Такий висновок можна було зробити на основі дослідження писемних пам'яток другої половини XVI – першої половини XVII ст., коли українська мова активно збагачувалася новими жанрами та продовжувала розвивати старі.

Справді, ділові документи другої половини XVII – XVIII ст. потребують прискіпливого лінгвістичного вивчення. Цей період для мовознавців становить неабиякий інтерес ще й тому, що: по-перше, мовна ситуація в тогочасній Україні в усіх сферах начебто набула проросійського забарвлення; по-друге, ділові тексти повинні були одними з перших відреагувати на таку мовну політику, отже, мали б репрезентувати більшою мірою староросійську, аніж староукраїнську мову; по-третє, докладний аналіз різних мовних рівнів пам'яток ділового стилю вказує швидше на «ілюзорне зближення» (В. Й. Горобець) систем двох мов, ніж на повне їх ототожнення. Хоч, зрозуміло, не можна відкидати того факту, що запровадження в Україні канцелярського управління на російський лад позначилося на оформленні документів.

Аналізовані тексти репрезентують розгалужену систему різножанрових актів, у яких знаходимо інформацію, що стосується представників усіх прошарків суспільства та діяльності всіх його структур і сфер (торгівля, побут, виробництво, судочинство, уряд тощо). Як зазначає В. Й. Горобець у передмові до збірки «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.», «специфіка тексту актового документа виявляється в тому, що зміст його передається часто сукупністю формул. Формула є фразеологізмом (з номінативним значенням) чи словосполученням – синтаксичною моделлю, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми із функціонально-стилістичним навантаженням» [3, 27]. У нашій розвідці увагу звернемо на власне фразеологізми, які характеризуються єдністю семантики й відтворюваності. Канцелярські штампи як синтаксичні конструкції, яким більшою мірою властива форма, закріплене певне місце в тексті та відтворюваність, розглянемо в наступній статті (їх вважаємо неповними фразеологізмами).

Досліджувані ділові акти об'єднано у три групи: урядово-адміністративну, процесуально-юридичну та канцелярську документацію. Відзначимо, що ілюстративний матеріал засвідчує функціонування міжгрупових фразеологізмів, що спричинено близькістю ділових ситуацій, наслідком яких було укладання / написання певного ділового документа. До таких мовних одиниць відносимо фразеологізми *быть челомъ* «звертатися до кого з проханням, скаргою», напр.: *И до(л)жежь ка(ж)дой челоуби(т)чикъ в(ъ) злод(ъ)нїи на дховни(х) н(ъ)д(ъ) инд(ъ) би(т) челомъ, токмо в(ъ) Синод(ъ) (ДДГ, 43); ... кто на ни(х) буде(т) бы(т) челомъ (кром(ъ) крим(ъ)на(л)ни(х) д(ъ)ть) судо(м) такъ же и пода(т)ми в(ъ)доми(мъ) бы(т) в(ъ) Синод(ъ) (ДДГ, 43) (урядово-адміністративна документація); ... они на его были чело(м) в Енеральную войсковую канцелярию (ДДГ, 305) (канцелярська документація); под сов(ъ)стию / по сов(ъ)сти «чесно» (у сполученні з дієсловами мовлення), напр.: *Такъ ѿди(н) по(д) сов(ъ)стию своєю и з(ъ) многи(х) посв(ъ)доченя(м) говори(л) (ДДГ, 49); По сов(ъ)сти доношу да и за секрет(т) (ДДГ, 57) (урядово-адміністративна документація); Асаулчикъ городовій коронскій Паско Омеляне(н)ко к сему допросу зисканъ будучи, созналъ подъ сов(ъ)стію дїи хртія(н)ско(ї) (ДДГ, 164); Октоврія 21 Семень Веприцкій ... по(д) сов(ъ)стію дїи своей созналъ (ДДГ, 165); По(д) сов(ъ)стію дїи свое(ї) ... такъ созналъ (ДДГ, 175); Семень Ігнате(н)ко б(ъ)лополець ... по(д) сов(ъ)стію хртіанскою, в(ъ) допрос(ъ) своемъ сказа(л) (ДДГ, 176); Петро б(ъ)лополець ... по(д) сов(ъ)стію хртія(н)ско(ї) дїи, в(ъ) допрос(ъ) своемъ сказа(л) (ДДГ, 176); ... Дени(с) ... многократне по(д) сов(ъ)стію дїи(ъ) своей кляв(ъ)ся сме(р)тною кля(т)вою (ДДГ, 204–205) (процесуально-юридична документація); ... по(д) сов(ъ)стію хртіанскою чинилъ себе в то(мъ) не знаеми(мъ) (ДДГ, 261) (канцелярська документація); упасти под ноги / до (стопа) ногъ (стопъ ножнихъ) «звертатися до когось із проханням допомогти, виявляючи при цьому залежність, скаржитися на когось», напр.: ... при то(мъ) по(д) реиментарскіе ноги на всегда мя пове(р)яю (ДДГ, 51); Ми, громада села Голубо(в)ки, з(ъ) кривавими слезами па(в)иши по(д) стопи ногъ в м(ъ) п(н)а и доброд(ъ)я (ДДГ, 55); ... я ... до ногъ ве(л)можного доброд(ъ)я своего упадаю и слезне прошу милосердія (ДДГ, 87); Слезне падиши до стопи ногъ велможности вишей, ускаржуюсь на Василія Дорошенка (ДДГ, 87) (урядово-адміністративна документація); А свекра своего ... и свекрухи своей, оупа(д)иши до стопъ ножнихъ, сл(ъ)зне прошу прости(т) мн(ъ) сей тяжкій гр(ъ)хъ (ДДГ, 202–203) (процесуально-юридична документація); привести к присяг(ъ) / учинити присягу «брати / давати обіцянку виконувати певні зобов'язання», напр.: ... они, хотяще брачитти(с) обои(м) произволениемъ, а не с принуждения, нам(ъ)рени зако(н)но сочетатись, к присяги приведени (ДДГ, 98); ... Григорію Билецкому, который ... къ указной присяг(ъ) в(ъ) Кіево-братско-училищном монастыр(ъ) ... приведенъ (ДДГ, 101) (урядово-адміністративна документація); И при такомъ висв(ъ)доченю еще самъ тотъ маєт самотретъ присягу на то(мъ) учинити (ДДГ, 312) (канцелярська документація). Наведені приклади демонструють факультативний характер компонентів фразем та варіативність деяких із них.**

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. засвідчує зміну в семантичній структурі фразеологізму *о(т) мала до велика*, первинним значенням якого було антропоморфне «усі, незалежно від віку, діти й дорослі». Саме з таким значенням фразеологічна одиниця функціонувала в пам'ятках киеворуського (Срезн., I, 236) та наступних (ССУМ, I, 160, 573; СУМ XVI–XVII, 3, 211) періодів розвитку української мови. Російські мовознавці, коментуючи генезу фраземи *от мала до велика*, наголошують на первісній антропоморфно-соціальной семантиці, з якою вислів продовжував побутувати й у XVI–XVIII ст. У XIX ст. він зазнав деєтимологізації, скам'янівши та розвинувши узагальнене значення прислівникового типу «абсолютно все». Укладачі роблять небезпідставне застереження: окремі випадки семантичних зрушень зафіксовано раніше [1, 363]. Підтвердженням цьому слугують ділові акти Гетьманщини XVIII ст. з лівобережних українських земель, напр.: *А по опис(ъ) и розиску все о(д) мала до велика было (б) по(д) охранение(мъ) в(ъ) ц(ъ)лости (ДДГ, 44); Хто хот(ъ) з(ъ) ихъ компаниі, бралъ и марнотравилъ, а инніе р(ъ)чи о(т) мала до велика, якіе были в(ъ) двор(ъ)хъ, также забира(т) и на возъ кла(ст) (ДДГ, 72); ... мои пожити(т)ки о(т) мала до велика, вс(ъ) позаб(ъ)ралъ во дворъ свой (ДДГ, 88); ... я обовязуюсь всю об(ъ)ду о(т) мала и до велика пополнить (ДДГ, 95). Зауважимо, що зі значенням «абсолютно все» аналізований*

фразеологізм засвідчено в українських ділових текстах XVII ст., напр.: *ажє Верем'ѣи вынен был долгу тому Михайленку за розный товар, за который товар Верем'ѣи все отдал тому Михайленку од мала до веля* (АБМУ, 61).

Для української мови можемо говорити про факультативність прикметникових компонентів, які, вийшовши на периферію фразеологічної одиниці, спричинили переміщення семантики на службові слова, що, у свою чергу, призвело до розщеплення семантики на два пучки значень і подальше утворення двох фразеологізмів. Саме «службовий» варіант *від і до* функціонує в сучасній українській мові, синкретизуючи в собі й антропоморфне, і прислівникове значення: «1. Абсолютно всі, без винятку. 2. Повністю, до найменших дрібниць. 3. Без будь-яких скидок; найсуворіше», що кодифіковано «Фразеологічним словником української мови» (ФСУМ, 113). Українською мовою успадкований також варіант *(і) мале і велике / мале й велике* «усі люди незалежно від віку; дорослі й діти; всі» (СУМ, I, 318; ФСУМ, 461; СУ 1.5).

Скрупульозність ділової ситуації репрезентує фразема прислівникового типу *слово въ слово*, напр.: *Сіє вс'ѣ, вишей іменами вираже(н)іє, слово въ слово, та(к) сознали о завод'ѣ* (ДДГ, 172); *И глибови'ѣ слово в слово тоє жь знаю(т) и вс'ѣ признаю(т)* (ДДГ, 185). Російські мовознавці конструкцію *слово в слово* розглядають як кальку з французького *mot a mot* [1, 531]. Зауважмо, що в XVII столітті в українській діловій сфері функціонував синонімічний фразеологізм *отъ слова до слова*, напр.: *исъ той записки его сиятельству Разумовскому и насл'ѣдникамъ его, на влад'ѣніє показанноу греблю и мельницами, кр'ѣпостью выдана, въ которой отъ слова до слова написано тако* (АПП, 101); *Представленной же купчей записъ отъ слова до слова, содержания посл'ѣдующого* (АПП, 102); *въ книги заведенная, вписанная которая отъ слова до слова такся въ себ'ѣ м'ѣла* (АПП, 125), становлення якого на українському мовному ґрунті, очевидно, слід датувати другою половиною XVI – початком XVII ст. і розглядати входження його в українську мову через західнослов'янське посередництво (чеської чи польської мов). У сучасній українській мові збереглися обидві фраземи: *[від слова] до слова* «1. Все підряд, нічого не пропускаючи, від початку до кінця. 2. Точно, дослівно, без змін» (СУМ, IX, 368; ФСУМ, 827; СУ 1.5); *слово в слово* «1. Без будь-яких змін; точно, дослівно. 2. Не пропускаючи нічого, від початку до кінця» (СУМ, IX, 368; ФСУМ, 829; СУ 1.5).

До цієї групи відносимо і фразеологізми *справа приточилася*: ... *тая справа приточитися м'ѣла* (ДДГ, 258); *руку приложити*: *В по(д)линно(мъ) осмо(т)р'ѣ по(д)писъ таковы(и): «К(ѣ) сему осмо(т)ру руку приложилъ канцеляри(ст) Григорій Пол'ѣтика»* (ДДГ, 271).

У досліджуваних текстах засвідчено і стійкі словосполучення на позначення видів покарань, напр.: ... *едень другого приправилъ ѿ гор(р)ло* (ДДГ, 319); *«Кеди би синь або дочка о(т)ця або матку свою умислне з(ѣ) якої запам'яталости забудь, и якимъ колвекъ обичаемъ о горло приправилъ, тогди таковій не только гор(р)ломъ быти каранъ, але и почтливость и вси име(н)я и маетность тратить»* (ДДГ, 319); ... *повеленно «егда жєна или д'ѣвица упадаєть в(ѣ) блу(д), и случится блудорождение дитины, тоби тако в ихъ блуднорождени(х) д'ѣпей смерти не предавать»* (ДДГ, 315).

Темпоральний простір у ділових документах реалізують фразеологічні одиниці також прислівникового типу *часъ од часу, дневно и ноцно, в'ѣнними часы, не за моего в'ѣку, на потомние часы, отъ времени до времени*, напр.: *И тако оние д'ѣти помалу часъ од часу обучаєсь воинской и артилерійско(и) е'ѣрцици з молодихъ л'ѣтъ, ежего(д)но умножатся будутъ* (ДДГ, 80); *«Не за моего, – мови(т), – в'ѣку еде кеди о(т)ць мой за де(р)жави п'новъ полски(х) жєить по(д) п'номъ Криштофо(м) Лаце(мъ)»* (ДДГ, 225); *В'ѣнними теди часы пожнею, зовомою Лубенець, яко Сидоренка(м) во(л)но е(ст) под ус'ѣми кондиціями в купчихъ писатися* (ДДГ, 258); ... *для лучишого потве(р)жєня в потомние часы при по(д)пис'ѣ руки писа(р)ское* (ДДГ, 265); ... *ко найлучишой своей употребляти кори(с)ти тепе(р) и на потомние часы* (ДДГ, 266); *Такъ симъ нашимъ ствержаючи писмомъ, варуємъ и приказуємъ, жєбы в(ѣ) потомние часы об'ѣ стороны ... не важилися чинити* (ДДГ, 274); *И такъ де отъ времени до времени утискаєть в ґрунта его Скоруппи, незаконно називая себя стрелцами* (ДДГ, 279). Прозорої мотивації фраземам надає семантичний центр, яким у досліджуваних лінгвоодинах є іменники на позначення часу (загальне поняття). Хоч засвідчено один випадок уживання темпоролексем із конкретним значенням, які у складі фраземи реалізують семантику неперервності, напр.: ... *долженъ буду дне(в)но и ноцно за ва(с) Г'да Б'га благати до кончини жєизни моеї* (ДДГ, 88).

У досліджуваних ділових текстах фразеологізм *ногою не бувати* є репрезентантом погрози, напр.: *А онъ мн'ѣ сказаль: «В'ѣда(и) жє певне велю тебе якъ злод'ѣя в'ѣйти и на сан'ѣ зложити, щобъ и д'ѣти твої каєлися, и ногою не бували у гаю»* (ДДГ, 84). Ця фразема має давні коріння (мотиваційною основою утворення фразеологічної одиниці стали ноги як символ руху та як засіб вимірювання відстані чи площі, що спричинило до виникнення нового значення «не мати права куди-небудь входити» як відповідну реакцію на загарбницьку політику спочатку держави, а згодом і окремої особи). В українській мові для репрезентації загального значення «не заходити кудись, до когось (через вороже ставлення, неприязні стосунки тощо)», однак із різним експресивним відтінком, функціонують фразеологізми *ногою (нога) не буде, нога не ступить* «погроза більше не приходити до кого-небудь або кудись» (СУМ, V, 438), *не показувати / не показати ноги* «не приходити, не повертатися кудись, до кого-небудь» (ФСУМ, 664; СУ 1.5), *ногою не ступити* «не зайти кудись, не завітати до кого-небудь» (ФСУМ, 867; СУ 1.5), *и ноги не суне* «ніколи не з'явиться хто-небудь десь» (ФСУМ, 870; СУ 1.5).

Фразеологія педагогічної сфери в ділових текстах представлена стійким словосполученням *взяти в науку* «навчати», напр.: *Братъ когда возметъ учня в(ѣ) науку и на л'ѣта умовніє, повиненъ дати до скринки золотій* (ДДГ, 106). Наголосимо, що сполука демонструє варіативність дієслівного компонента, в аналізованому контексті стосується того, хто буде навчати. У XVI–XVII ст. в українській мові, як зазначає О. Ю. Зелінська, активно функціонували стійкі утворення зі словом *наука* та дієслівним компонентом *дати / давати* (чи його формами), рідше – *взяти*, проте їх семантика визначала роль батьків, які або віддавали дитину вчитися, або забирали її від учителя [4, 113–114].

Значний пласт фразеологічної системи ділової документації Гетьманщини становить народнорозмовна фразеологія, включення якої в акти, що стосуються розслідування певної справи, було зумовлене необхідністю якомога більш точного відтворення подій, що призвели до тих чи тих злочинних дій. Фразеологічні одиниці цієї групи засвідчено переважно в основній частині документа, де з'ясовувалися всі обставини протиправних дій. Доказом їх «народності» слугують також конструкції з прямою мовою, де зафіксовано ці лексико-синтаксичні одиниці, напр.: *И я ему, Ча(й)цѣ ткнула за тое дулѣ по(д) нусѣ* (ДДГ, 51); *А паче на монаховѣ: ни чичиркѣ нѣѣ монаху из паишорто(мѣ) на село, забѣраю(т), ростригаю(т), бю(т) и до Радомисля ѿ(т)силаю(т) прошаковѣ; и ѿ(т) мене уже слободку на Чоха(т) оторгли названю Журавка, ѿ на Лебединѣ за парохію зуби ѿстря(т) да и давно уже* (ДДГ, 56); *А Макариха по(й)шо(в)ши пенею, сказала, что я ей при(й)шо(л) розбива(т), о(т)да(в)ши свиту, вибила мене в ишо з хати* (ДДГ, 86); *А ко(з)да хто за убожествомѣ своимѣ мало чего о(т)несе(т) ему, прика(ж)чику, мяса или риби, то прика(ж)чикѣ, а найба(р)зѣй жена его го(р)ишки побю(т), а само(з)[о] із(ь) очей зжену(т)* (ДДГ, 111); ... *косачувски(й) чернецъ на того чѣвѣка цыкнувѣ, сталь палцѣ гризти* (ДДГ, 186); *«Пойти ты з очей, тебе ту(т) не надобно, а пришли ко мнѣ жену свою»* (ДДГ, 238); *«Либо ему, Кирилу, либо ей на свѣтѣ не битѣ»* (ДДГ, 316); *А походивши надворѣ, и знову в хату стогнуци увойшоуѣ и бранячи говорилѣ на щеку, якѣ де его жена забила* (ДДГ, 318). Усі вони з відповідними фонетичними змінами поповнили фразеологічний фонд нової української літературної мови. Вийшов з ужитку фразеологізм *говорити на щеку*, оскільки протягом XVIII ст. був витіснений на периферію лексико-фразеологічної системи похідним відіменниковим дієсловом *пащековати* «паятися, зводити наклеп, говорити неправду» (Тимч., Матер., II, 89), яке й продовжує функціонувати в сучасній українській мові (СУМ, VI, 106).

Цікавим є фразеологізм *где козамъ роги правятъ*, напр.: *Прето хоча ѿ бы такового самовла(с)тія и обыди людя(мѣ) рейме(н)ту ниого о(д) его горо(д)ничого ... чинячихся бе(з)правне те(р)пѣти не на(д)лежало, а должно оного за тую zufало(ст) и бе(з)правне премьнувши суда, где козамъ роги правя(т), равни(х) наградити ему тое безправемѣ и начити бы дховни(х) особѣ подобающо(з)[о] чину ихъ кротости* (ДДГ, 267). Наведений контекст ставить під сумнів висновок О. Левченко про те, що «коза у фразеологічних системах не зберегла магічної символіки – такої, яку вона має в міфології та ритуалі» [8, 203]. Ілюстративний матеріал засвідчує, що коза символізує людину непокірну, норавливу, яка може вчинити протиправно, а тому первинним значенням фраземи було позначення місця, де таку людину утримували від подальших протиправних дій. Зазвичай це була в'язниця або ж місце заслання (у той час – Сибір). З часом у фразеологізмові, крім власне локального, розвивається просторове значення (віддаль до місця відбування покарання – Сибіру – від українських земель була значною). «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка кодифікує вислів *Пішов туди, де козам роги правятъ* із локальним значенням «пішов у Сибір» (Грінч., II, 264). У «Словнику української мови» його подано з ремаркою *ірон.* та тлумачено «у в'язницю, на заслання» (СУМ, IV, 209). «Фразеологічним словником української мови» фразему зареєстровано з узагальнено-просторовим значенням «дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають перев. не з власного бажання» (ФСУМ, 687). На функціонуванні в сучасній українській мові аналізованої фразеологічної одиниці з таким значенням наголошують В. і Д. Ужченки [10, 68, 96, 134, 175]. Російською мовою ця фразема не засвоєна.

Отже, фразеологічна система ділової документації Гетьманщини XVIII ст. свідчить про розгалужену фразеологію тогочасної української мови. Досліджувані тексти репрезентують фразеологізми як книжного, власне ділового походження, так і значний пласт народнорозмовних одиниць, які відзначаються великою експресивністю, почасти й згрублістю. Більшість аналізованих одиниць із відповідними фонетичними змінами ввійшли до фразеологічного фонду нової української літературної мови та продовжують функціонувати в ній і нині.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

АБМУ – Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 гг. – К., 1892. – 112 с.
 АПП – Мотгъжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – 223 с.
 ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – 588 с.
 Срезн. – Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
 ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.
 СУ 1.5 – Інтегрована лексикографічна система «Словники України» (версія 1.5).
 СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
 СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.
 Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2003. – Кн. 2. – 512 с.
 ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
2. Булаховський Л. А. Загальне мовознавство // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 1. – 495 с.
3. Горобець В. Й. Від упорядника // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 23–31.
4. Зелінська О. Ю. Семантична еволюція слова *наука* // Система і структура східнослов'янських мов: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 110–117.

5. Коломиєць Л. І. Фразеологія українського мови другої половини XVI – першої половини XVII вв. (Генезис і стилістичне використання): Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук. – К., 1978. – 48 с.
6. Коломиєць Л. І. Мова українських грамот XIV–XV вв.: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – Харків, 1953. – 16 с.
7. Коломиєць Л. І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української мови XIV – XV ст. // Початковий етап формування російського національного мови. – Л., 1960. – С. 52 – 55.
8. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРЦДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
9. Мокієнко В. М. Протиріччя фразеології і її динаміка: Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук: 10.02.03 / Ленінград. гос. ун-т ім. А. А. Жданова. – Л., 1976. – 32 с.
10. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

О. Журик

ВИДИ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СТИЛІСТИЧНО ТРАНСПОНОВАНИХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті на матеріалі загальнономовних словників української мови XX – початку XXI століття проаналізовано зміни семантичної структури термінологічних одиниць у процесі їхньої стилістичної транспозиції. На матеріалі одного словника тлумачного типу виокремлено види семантичної структури стилістичних транспозитів.

Ключові слова: стилістична транспозиція, стилістичний транспозит, семантична структура слова, переносне значення, мікрозначення.

Лінгвальний простір – об'єктивне відображення світу матеріальних речей і абстрактних понять. Мова та суспільство перебувають у діалектичній єдності: їхнє існування є взаємодетермінованим і взаємозалежним. Відомо, що різноманітні поступальні зміни у соціумі спричиняють інноваційні та трансформаційні процеси у мовній системі, передусім лексико-семантичній. Серед таких динамічних мовних змін якісними і кількісними показниками вирізняється процес стилістичної транспозиції термінів, який полягає у переході терміна зі свого термінологічного поля до сфери загальнономовної лексики. У мовознавстві простудійовано окремі аспекти проблеми зміни стилістичного статусу термінів (О. Муромцева [2], Ф. Нікітіна [4], Т. Панько [5], Н. Непійвода [3], Г. Мацюк [1], Л. Струганець [6] та ін.), проте потребує глибокого аналізу процес стилістичної транспозиції термінологічних одиниць в аспекті трансформації семантики стилістичних транспозитів (далі СТ). З огляду на це задекларована тема є **актуальною**. **Мета** роботи – висвітлити особливості зміни семантичної структури термінів у процесі їхньої стилістичної транспозиції. **Завдання:** встановити стилістичний статус СТ у діахронічному аспекті (на матеріалі словників); виокремити види семантичної структури СТ у синхронії (на матеріалі одного словника тлумачного типу).

Термінологічні одиниці у процесі стилістичної транспозиції або після зміни свого стилістичного статусу часто змінюють семантичний обсяг. Семантико-стилістичний статус лексичних одиниць експліцитно представлений у лексикографічних працях. Зміни у значенні СТ дають змогу простежити словники тлумачного типу. Відтак, семантизацію слів у кодифікаційних працях тлумачного типу можна використати як підґрунтя для аналізу перебудови семантичної структури термінологічних одиниць, що виявляється у появі похідних мікрозначень (далі МК), переносних та прямих лексико-семантичних варіантів (далі ЛСВ).

Дослідження зміни стилістичного статусу термінологічних одиниць дає змогу констатувати про **різні види** їхньої **семантичної структури**. Такі види визначаємо на основі аналізу одного словника тлумачного типу (у ракурсі синхронії). У результаті спостереження виокремлюємо чотири види семантичної структури стилістично переорієнтованих термінів: **елементарну, просту, складну і надскладну**.

Елементарну семантичну структуру визначаємо за наявністю лише **одного** нетермінологічного ЛСВ. Цей вид властивий транспозитам з різних терміносистем, як-от: “Фізика” (*калорія, об'єктив*), “Хімія” (*протеїн, ментол, кофеїн, глюкоза, гемоглобін, гель, вуглевод, барвник*), “Музика” (*капельмейстер, ноктюрн, попури*), “Етнологія” (*шаман*) тощо.

Наступний вид – **проста семантична структура СТ** – характеризується наявністю, крім **основного ЛСВ, одного або кількох МК**. У коло спостереження потрапляють транспозити із **одним ЛСВ та переносним МК** (*цейтнот, дифузний, рулада, кордебалет*). Для прикладу розглянемо СТ із терміносфери “Етнологія” *табу* (РУС-48*) (зірочкою (*) позначаємо останню маніфестацію терміностатусу слова): “У первісних та відсталих племен і народів релігійна заборона певних дій, слів тощо, порушення якої, за забобонними уявленнями людей, неминує спричинити тяжке покарання...; // *перен*. Взагалі яка-небудь заборона” [СУМ, X, 11] (рис. 2.1).

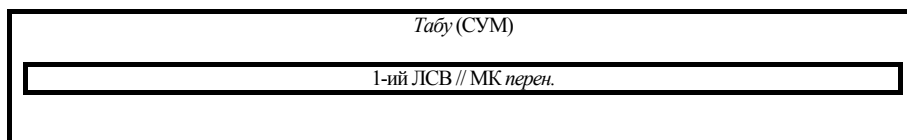

Рис. 2.1. Семантична структура лексики *табу* (проста)

Простий вид також репрезентують лексики, семантична структура яких містить **ЛСВ та пряме МК** (одне або кілька). Наприклад, транспозит із терміносистеми “Філософія” *абсолют* (РУС-48*): “1. В ідеалістичній філософії – вічна, незмінна, нескінченна першооснова Всесвіту (дух, ідея); у релігії – Бог...; // Що-небудь самодостатнє, безвідносне, нічим не обумовлене” [СУМ, I, 5] (рис. 2.2).